

йўллари, ўзига ҳос тасвирлаш усуллари, қаҳрамонлар образларини яратишдаги бадиий изланишлари билан маҳорати кенг талкин қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье в качестве объекта исследования были взяты повести «Кимга кеч, кимга тонг сахар», «Сўнги овчи» известного публициста-писателя Ш.Уснатдинова. Анализируется каким образом писатель вошёл в каракалпакскую прозу через художественную школу публицистики, своеобразные индивидуально-авторские способы описания, художественно-изобразительные поиски и мастерство в создании образов героев.

SUMMARY

The object of the article is the stories «Whom it's late, whom it's a dawn», «The last hunter» by the famous writer-publicist Sh.Usnatdinov. There have been analyzed how the writer entered the Karakalpak prose through the artistic publicistic school, the author's individual ways of description, artistic search and skill in the creation of heroes' images.

ТӨЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ ДӨРЕТІҮШИЛИГІНДЕ ИНСАН КОНЦЕПЦИЯСЫ ТИПОЛОГИЯСЫ

М.Д.Бекбергенова – филология илимлериниң кандидаты, доцент
Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: образ, ҳикоя, повесть, роман, инсонийлик, поклик, фидойилик.

Ключевые слова: образ, рассказ, повесть, роман, человечность, чистота, преданность.

Key words: image, story, story, novel, humanity, purity, devotion.

XX эсир каракалпак әдебиятының ири тулғасы, Өзбекстан Қахарманы Төлепберген Қайыпбергенов өз көркем дөрөтпелери менен дүнья халықларына аты танылған прозаик.

Т.Қайыпбергенов өзиниң гүрриндери, повестыleri, романлары хэм драмалық, публицистикалық шығармалары менен XX эсир каракалпак әдебиятының раўажланыўына салмақлы үлес косты. Оның көркем дөрөтпелери өзбек, рус, қазақ, түркмен, қырғыз, украин, молдаван, эстон, инглис, поляк хэм басқа да тиллерде басылып шықты.

Т.Қайыпбергенов XX эсирдиң 50-жылларының екінши ярымынан баслап каракалпак прозасында аты мәлим бола баслаған жазыўшы. Жазыўшының «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер», «Тәнхә өзине мәлим сыр» повестыleri, «Соңғы хужим», «Қаракалпак қызы», «Қаракалпак дәстаны», «Көздиң қарашығы», «Қаракалпактың өз қалпағы менен сырласыўы» дәстүрий романлары менен «Қаракалпақнама», «Қаракалпақпан. Тәўекелшимен», «О дүньядағы атама хатлар» роман-эсселери хэм «Фамилия», «Айдос баба», «Сахра бүлбили» сыяқлы драмалық дөрөтпелери бар.

Қаракалпак әдебиятын раўажландырыўға қосқан үлеслерин баҳалап, жазыўшы Т.Қайыпбергеновқа Қаракалпакстан халық жазыўшысы (1974), Өзбекстан халық жазыўшысы (1993), Бердақ атындағы (1967), Хамза атындағы (1971), Махмуд Қашғарий атындағы (1995), Михаил Шолохов атындағы (2004) мәмлекетлик хэм халықаралық сыйлықлардың лауреаты атақлары берилди. Ол 2003-жылы Өзбекстан Қахарманы болыўға миясар болды.

Т.Қайыпбергеновтың дөрөтїўшилиги бойынша хәр түрли аспектте илимий изертлеўлер исленди. Оның дөрөтїўшилиги бойынша академик М.К.Нурмухамедов, филология илимлериниң докторлары Қ.Мақсетов, Қ.Султанов, З.А.Насруллаева, Қ.Камалов, С.Баҳадырова, К.Алламбергенов, филология илимлериниң кандидатлары Ж.Нарымбетов, Т.Қурбанбаева, Ә.Қожықбаев хэм т.б. илимий мийнетлери бар.

Жазыўшы Т.Қайыпбергенов XX эсир каракалпак миллий прозасына айтарлықтай дәрежеде салмақлы үлеслер қосып, раўажландырыў менен бирге, каракалпак әдебияттаныў илиминиң баслы бағдардағы изертлеў объекти болды. Жазыўшының прозасы илимий жұмыслардың орайы болыўға турарлық. Жазыўшының дөрөтїўшилиги, өзбек, қырғыз, рус әдебиетшылары тәрәпинен де жоқары баҳаланды. Ш.Айтматов, А.Арипов, Ә.Якупов, З.С.Кедрина, П.Шермухамедов, М.Ломунова хэм т.б. Т.Қайыпбергеновтың ири прозалық дөрөтпелерине хэм оның жаратқан образларына өзлериниң пикирлерин билдирген.

Т.Қайыпбергенов өзи жасаған, XX эсирдиң барлық тарийхый басқышларының гүўасы болған. Соның ушын да ол көркем дөрөтїўши сыпатында өткен бурынғы аўқамның тарийхый ўақыяларын өз шығармаларында сәўлендириўи мүмкин емес еди. XX эсирдеги каракалпак халқының тарийхы, басынан кеширип өткен турмысы бойынша жазылған «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Уйқысыз түнлер», «Суўық тамшы», «Соңғы хужим», «Қаракалпак қызы», «Көздиң қарашығы», «О дүньядағы атама хатлар» сыяқлы повесть хэм романлары бул тарийхый дәўирдиң талапларына жазыўшының берген жуўаплары еди.

Т.Қайыпбергеновтың дөрөткен көркем образлары Атамурат, Жийемурат, Жумагүл, Турымбет, Маман бий, Айдос бий, Ерназар алакөз, Аманлық, Алмагүл хэм т. б.

хақыйқатлық жағдайлардан жаратылған реалистлик образлар болғаны ушын да көркем әдебиет сыншылары тәрәпинен хәр түрли баҳаланып, тартыслы пикирлерди де туўдырған. Егер де, жазыўшының дөрөткен образлары турмыстан алынбаған жасалма тулғалар болғанда, баспа сөзде хеш қандай пикир айтылмаған да болар еди. Хақыйқатында да, жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың дөрөтїўшилик шеберлиги соннан ибарат - оның жаратқан хәр бир образы, хәр бир характери оқыўшылар хэм әдебиет сыншылары арасында барлық ўақытта басқа каракалпак прозаиклерге усамайтуғын өзгеше бир «сырлы жумбақ» туўдырды, көплеген пикир таласларының келип шығыўына себепши болды. Бул жазыўшыдағы ой-пикирлердиң тереңлигинен, жазыўшылық көркем шеберлигинен дерек беретугын қубылыс.

Т.Қайыпбергеновтың каракалпак жазыўшысы сыпатында бизиң әдебиятымызға алып келген ири үлеси хэм жаңалығы - каракалпак халқының ески тарийхын биринши болып көркем әдебиятта, соның ишинде прозаның ири формасы болған романда жаратты. Дүнья әдебияты тарийхы менен салыстырғанда Т.Қайыпбергеновтың каракалпак халқының тарийхын кең формада көркем сөзде жаратып, каракалпак тарийхый романына тийкар салыўдағы хызмети XIX эсир Батыс Европа әдебиятындағы Вальтер Скоттың, XIX эсирдеги рус әдебиятындағы Лев Толстойдың, XX эсир FMDA халықлар әдебиятындағы А.Толстой, Айбек, М.Аўезов көркем әдебияттағы орынлары менен бир қатарда турады. Т.Қайыпбергенов «Қаракалпак дәстаны» трилогиясын дөрөткени ушын бурынғы Аўқам мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болды. Жазыўшы Т.Қайыпбергенов Маман бий, Айдос бий, Кумар аналық хэм басқа да қахарманлардың образларын жоқары дәрежедеги көркемлик-шеберлик пенен дөрөткен. Т.Қайыпбергеновтың усы тарийхый трилогиясындағы айырым эпизодлар хэм қахарманлар хаққында халық арасында түсинбеўшилик пикирлер болған. Бизиң пикиримиз бойынша, жазыўшы Т.Қайыпбергенов бул образлар менен эпизодларды өз халқын маскаралаў ушын емес, ал, керисинше ата-бабаларымызды улығылаў, тарийхтың аўыр, қыян-кески келбетин ашып беріў максетинде өз шығармаларында утымлы қолланылған. Бундай сыпатлы белгилерди көркем әдебиет теориясында жазыўшының шеберлик машқаласына байланыстырады. Жазыўшы бундай бизиң әдебиятымыз ушын дәстүрий емес «ерси» сүўретлеўлер арқалы каракалпак халқы басынан сондай аўыр турмысты өткерсе де урыс, апатшылық, жоқшылық, теңсизлик, ашлық, әбигершилик ақыбетлерине дуўшакер болса да, хәттеки, айырым адамлар туўысқанларын жойтып алыў, танымай кетиў жағдайларына гириптар болса да, халық барлық ўақытта өзиниң халықлығын, миллий салт-санасын, ар-намысын, миллий генефондың таза сақлап қала алған. Бул халық усынысы менен хасылада хэм батыр халық деген пикирди көркемлеп айтпақшы болады.

Әдебиеттаныў илиминде характерге мынандай анықлама берилген: «character» - грек тилинен алынған болып, белги, өзгешелик деген мәнисти билдиреди, яғный әдебий характер-бул көркем шығарманың мазмун хэм формасының өзгешелигин белгилейтуғын көркем сөз өнериндеги инсанның сүўретлениўи [6: 241].

Әлбетте, әдебиеттағы қахарман характери турмыстағы адам характеринен мәлим дәрежеде ажыралып турады. Жазыўшы характерди дөрөте отырып, онда хақыйқый реалы тарийхый адамның белгилерин сәўлендириўи мүмкин, бирақ,

әдебий характер - идеологиялық кубылыс, ол жазыушының фантазиясынан дөретиледи хәм характер аркалы турмысты изертлеу, оны бақалау ҳақында образлы көз-қарас сәўлеленеди.

Әдебияттың миллий өзгешелигин белгилеу қахарманның индивидуаль характеры аркалы шешилиди, ақыры әдебияттың бас предмети адам, ал ҳәр бир халық әдебиятының өзіншелиги, сол сүўретлеп отырған адамның өзіншелиги болып табылады.

Т.Қайыпбергеновтың прозасындағы дөретилген ҳәр бир қахарман «Қарақалпақ қызы»ндағы Жумагүл, «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясындағы Маман бий, Айдос баба, Ерназар алакөз, Қумар аналық - булар бизиң миллий әдебиятымыздағы миллеттиң руўый дүньясындағы бар мәртлик, садықлық, қайсарлық, халықтың миллий ғәрезсизлиги ушын өз жанын аямаған гүресшәнлик - булар қарақалпақ халқы ўқиллерине тән миллий характерлер болып табылады.

Жазыушы Т.Қайыпбергеновтың XX-XXI әсир қарақалпақ прозасына алып келген және бир дөретиўшилик өзгешелиги - оның философиялық характердеги көркем сөз дөретпелери: «Қарақалпақнама», «Қарақалпақтың өз қалпағы менен сырласуы», «Қалбимниң камусы», «О дүньядағы атама хатлар», «Түркийнама», «Қарақалпақпан. Тәўекелшимен». Егерде, дүнья халықлар әдебияты контексти менен салыстырып дыққат аўдарғанда, француз жазыушысы Мишель де Монтеньниң «Опыты» («Тәжирибелер»), рус жазыушылары Герцен, Л.Н.Толстой, өзбек халқының атаклы шайыр хәм жазыушысы Захириддин Мухаммед Бабурдың мемуар хәм эссе формасындағы шығармалары менен типологиялық аспектте изертлеўге болады.

Әдебият теориясынан мәлим болғанындай, көркем шығарманың атамасы жазыушының айтажақ идеясын аңлатады. Жазыушының «Көздиң қарашығы» романының атамасы

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. Кең дүньяға кушақ ашқан жазыушы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.
2. Алламбергенов К., Оразымбетов Қ., Пахратдинов Ә., Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарихы. - Ташкент: «Сано-стандарт», 2018.
3. Қайыпбергенов Т. Шығармалары. V-томлық. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979, 1980.
4. Ломунова М. Тайна древней степи. -Нөкис: «Билим», 2007.
5. Нурмухамедов М.К. Шығармалары II том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
6. Словарь литературоведческих терминов. -Москва: 1974.
7. Султанов К. Т.Қайыпбергеновтың прозасы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

Ушбу мақолада Ўзбекистон ва Қарақалпақистон халқ ёзувчиси, XX аср қарақалпақ прозасининг етакчи прозаси Т.Қайыпбергенов ижодида инсон образининг яратилиши, инсонларға хос одамийлик, оқ кўнгиллик, халоллик, яхшилик ва ёмонлик, инсон оламининг кенглиги ва торлиги тасвирланиши таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются вопросы создания образа личности в творчестве народного писателя Узбекистана и Каракалпакстана ведущего прозаика каракалпакской прозы XX века Т.Кайыпбергенова. Анализируются такие качества как человечность, чистота души, правдивость, честность, добро и зло, широта внутреннего мира, а также узость человеческого взгляда в некоторых понятиях.

SUMMARY

The article is devoted to the study of creating a person's image in the creative work of the people's writer of Uzbekistan and Karakalpakstan, the great writer of the XX th century Karakalpak prose T.Kayipbergenov. There have been analysed such qualities as humanity, purity of soul, truthfulness, honesty, good and evil, the broadness of the inner world of a person, as well as the narrowness of the human look in some concepts.

И.ЮСУПОВ ПОЭМАЛАРЫНДА МЕТОНИМИЯЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Д.К.Ержанова – докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университети

Таянч сўзлар: каракалпақ тили, поэма, И.Юсупов, метонимия.

Ключевые слова: каракалпакский язык, поэмы, И.Юсупов, метонимия.

Key words: Karakalpak language, poem, I.Yusupov, metonymy.

И.Юсупов ҳазирги қарақалпақ поэзиясының раўажланыуына хәм оның жаңа шыңларға көтерілиўине өз шығармалары менен үлкен үлес қосты. И.Юсуповтың шығармаларын оқып қарағанымызда өткір образлы, терең идеялы екенін көреміз. Ол ҳәр бир шығармасында сүўретленген ўақыяны, кубылысты оқыушының ядында қалдырыу ушын образлы қатарлар менен шебер сүўретлеген.

Метонимиялық усыл аркалы сөз мәнисиниң аўысыуы ҳазирги қарақалпақ тилиниң лексикологиясында сөздиң көп мәнилигин байытуўдың ең әҳмийетли дереклериниң бири болып табылады. Бул усыл аркалы пайда болған мәни тек аўысқан мәни ғана болып қоймастан, соның менен бирге, көбнесе образлы да мәни болып келеди. Метонимия да, метафора усап, көркем шығармаларда көркем сүўретлеудің белгилі қураллары сыпатында хызмет етеди. Сонлықтан көркем сөз шебери метонимия аркалы аўысқан мәни

да оның айтажақ ой-пикиринен ғәрезли келип шыққан. Бул романда «Пәк хўждан-әлеминиң көзқарашығы, әлемниң көзқарашығын қорғау ҳәр бир инсанның парызы хәм қарызы» деген қатарлар автордың «Көздиң қарашығы» романының идеялық мазмұнын ашып береді. [2: 185] Соның менен бирге, жазыушы Т.Қайыпбергеновтың улыўма барлық дөретпелериндеги жазыушылық инсанийлық кредосын аңлатады. Яғный, инсан хәмме ўақыт хўжданның пәклигин сақлап жасау керек.

Төлепберген Қайыпбергеновтың «Қарақалпақпан. Тәўекелшимен» дөретпесиниң пайда болыуы жазыушы дөретиўшилигиниң эволюциялық өсиў жолы менен байланысly. Дәслеп киши формадағы гүрринлерден баслап лирико-психологиялық повестьлерге, оннан кейин ири көлемдеги роман-дилогия, трилогиялардың жазылыуы автордың көркем ойының, жазыушылық көзқарасының толысып тереңлесиўине, оның дөретиўшилигинде жаңа-жанрлық хәм стильлик өзгешеликлердиң раўажланыуына алып келди. Жазыушы өзиниң әдебий-эстетикалық көзқарасына сай қарақалпақ прозасына жаңа формалар да алып келди: эссе, интервью, гүрриндесиў, ядқа түсириў хәм т.б.

Жазыушы Т.Қайыпбергенов повесть хәм романларында қарақалпақ халқының миллий өзгешелигин ири образларда дөреткен болса, соңғы жыллардағы дәстүрий емес жаңа формалық шығармаларында да халықтың хадал перзенти сыпатында миллеттиң уллылығын көрсетпекши болды. Соның ушын да ол кейинги дөретпелеринде қарақалпақты «хеш нәрседен тайсалмайтуғын, қорықпайтуғын, батыр»-тәўекелши деп көрсетти. [2: 535]

Т.Қайыпбергенов XX әсир қарақалпақ прозасы тарихында эссе, интервью, ядқа түсириў сыяқлы көркем сөз формаларының да тийкарын салыушы сыпатында тән алынды.

сөзлерден жийи пайдаланады, сол аркалы стильлик өзгешеликтерди, образлылықты, мәни өткірлигин дөретип отырады.

Метонимия И.Юсупов поэмаларында стильлик мақсетлерде кең қолланылған.

Еки жүк машина сергиздан болды,

Үргин ақ пердесин тутты алдынан.

Жүрис жүрис емес мысал ойындай,

Арқанда ес-түссиз жас геўде жатыр.

Химия тилсимлерин келтирип тилге,

Хәр куняға кирип қазан қайнатар.

Қандай хәзлик! Кеңлик, күн, таза хаўа,

Сәлем, романтиклер, самалдай еркин,

Сырттан қарағанда усылай, аўа,

Азлап прозасы бар шығар лекин.

Бахәр булты жуўып даланың кирип,